

UVOD U ŽELJEZNO DOBA NA NAŠEM PRIMORJU*

ŠIME BATOVIĆ

Naše primorje u željezno doba, slično kao i ranije, naročito u neolitiku, čini *poseban kulturni krug*, odijeljen od unutrašnjosti zemlje i sjeveroistočnog dijela Hrvatske uzdužnim lancem planina Dinarskog masiva, Velebitom, Gorskim kotarom, Čićarijom i Krasom.¹ Oblikovanje toga kruga uvjetovali su u prvom redu zemljopisni činitelji: krški sastav i oblik tla, sredozemna klima i povezanost s Jadranskim morem. Isti lanac planina ne samo da odvaja primorski pojas od pozadine nego je i granica u cijelosti različitih klimatskih i zemljopisnih područja, vodenih tokova; a u prošlosti je činio i granicu kulturnih područja. Takav oblik tla, s borama usporednim s jadranskom obalom, otežavao je poprečne putove i vezu s pozadinom. Zato je naše primorje bilo oduvijek kulturno najuže vezano s Jadranskim i Sredozemnim morem, a nije potpunije izjednačeno s pozadinom Balkana, osim u doba većih etničkih migracija. Isti zemljopisni činitelji, po svemu se čini, veoma su utjecali i na ilirsku etnogenezu na ovom području, kao i na oblikovanje pojedinih narodnosnih skupina.

Osim toga, kao i osim predaja i etničkih miješanja, znatan udio u oblikovanju kulture ovog razdoblja na našem primorju, imali su razmjena i prijenos kulturnih dobara oko cijelog Jadrana, prometni putovi morem uzduž i preko Jadrana, kao i oblikovanje užih narodnosnih skupina. Zato kulturni krug na našem primorju ili jadranski kulturni krug uključuje današnje Slovensko primorje, Kras, Istru, Hrvatsko primorje, Dalmaciju, jugozapadnu Bosnu, Hercegovinu, zapadni dio Crne Gore i Albaniju. Prirodna granica toga kruga pružala se tokom rijeke Soče, Vipave, Reke, zatim uzduž planina Gorskog kotara, Velebita, Dinare, Šatora, Vitoroga, Staretine, Cincara, Ljubuše, Čvrsnice, Vrana, Ivanplanine, Bjelašnice, Treskavice, Ze-

* Ovo je uvodni dio sažetog prikaza kulture željeznog doba na našem primorju, koji će se tiskati u idućem broju ovog časopisa.

¹ Neki osnovni problemi koji se ovdje spominju dotaknuti su u predavanju koje sam održao na IX kongresu arheologa Jugoslavije u Zadru 1972, pod naslovom »Problemi kulture željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali«, *Materijali SADJ*, XII, Zadar, 1976, str. 89—112.

lengore, Volujka, Golije, Vojnika, Prokletija i rijeke Bojane do Albanije.

Ista kulturna svojstva nalaze se približno sve do polovice Albanije, što odgovara rasprostranjenosti ilirskih narodnosnih elemenata.

Unatoč prometnim teškoćama s pozadinom, zbog narodnosnih srodnosti, slične gospodarske i kulturne osnove, ali i zbog zemljopisnih, gospodarskih i kulturnih razlika ili komplementarnosti, *razmjena* i *trgovina* odvijale su se uzduž nekoliko osnovnih poprečnih putova, dolinom rijeka i poprečnih lomova planinskih lanaca. Jedan je od tih pravaca tekao oko sjevernog Jadrana i produžavao se pravcem Trst — Ljubljana, a dalje dolinom Save, povezujući Italiju s Istrom jugozapadnom Slovenijom i Posavinom, odnosno istarsku, venetsku, svetolucijsku, notranjsku i dolenjsku kulturnu skupinu. Drugi je pravac tekao od Rijeke dolinom Rječine i Kupe, povezujući istočnu Istru i Hrvatsko primorje s južnom Slovenijom i zapadnom Hrvatskom, odnosno liburnsku s notranjskom, dolenjskom i japodskom kulturom. Hrvatsko primorje, sjeverna i srednja Dalmacija, ili liburnsko primorje i dalmatska skupina, bili su povezani s Japodima, tj. s Likom i sjeverozapadnom Bosnom, i južnije, s jedne strane preko Senja i Vratnika, a s druge dolinom Zrmanje, Krke i Une. Dolinom Neretve i Bosne, pa Vrbasa, prodirali su utjecaji i odvijala se trgovina do srednje i sjeveroistočne Bosne, Slavonije, Srijema i zapadne Srbije, a južnije dolinom Bojane, Morače i Drine također do istočne Bosne i zapadne Srbije, naročito s glasiračkom skupinom, pa dolinom Bojane i Drima s Kosovom i zapadnom Makedonijom. Tim su prometnicama jadranski i sredozemni elementi prodirali u pozadinu Balkana i obratno — balkanski na Jadran.

Najlakšu i najbolju prometnicu predstavljalo je ipak more: uzduž obale od sjeverne Italije do Grčke i Sredozemnog mora ili preko Jadrana. Na taj način se odvijala vrlo bogata razmjena dobara, naročito s Italijom i Grčkom, a tako su se primali i različiti utjecaji s čitava Sredozemnog mora.

Zbog istih ili sličnih zemljopisnih i narodnosnih svojstava, kao i sličnog razvoja, na cijelom našem primorju kultura je u željezno doba u osnovi i općenito dosta slična. Ipak ona nema u potpunosti ista svojstva, kao što je uglavnom imala u mlađe kameno doba, već se dijeli na više kulturnih skupina. Već u kasnom neolitikumu počinju se izdvajati pojedina uža kulturna područja. U bakarno-kameno doba opaža se izrazitija podjela, a izdvajanja i posebnosti razvoja nastavljaju se tokom brončanog doba. Međutim još u prijelaznom razdoblju iz brončanog u željezno doba izdvajanje i oblikovanje užih kulturnih skupina na ovom području nije sasvim izrazito, iako se očituje, jer su mnoge pojave jednake na cijelom primorju. Tek od

početka željeznog doba uže kulturne skupine potpuno su oblikovane, premda su opće pojave u kulturi zajedničke.²

Takvo izdvajanje i oblikovanje užih kulturnih skupina vezano je uz razvoj proizvodno-društvenih odnosa i postupno oblikovanje užih narodnosnih skupina koje je, prema tome, najvjerojatnije također dovršeno početkom željeznog doba. Oblikovanje užih kulturnih skupina uvjetovali su zemljopisna i narodnosna svojstva, predaje, kulturne veze, kao i stupanj razvoja gospodarstva i društvenih odnosa.

Kulturna i narodnosna podjela ovog područja na uže skupine zadržala se uglavnom sve do kraja prapovijesti, tj. do rimske prevlasti, jer su se te skupine dosta samostalno i izdvojeno razvijale na stupnju užih rodovskih i plemenskih zajednica i nisu nikada dostigle potpuno ujedinjenje u opću ilirsku zajednicu. U zadnjim stoljećima prije naše ere oblikuju se šire plemenske zajednice ili savezi, a na pojedinim područjima i neke vrste državnih zajednica, ali one nisu dospjele u potpunosti izjednačiti druge mjesne osobitosti.

Sve donedavno kulturna i prostorna podjela našeg primorja samo se uopćavala. Za opredjeljivanje kulture ovog područja često se upotrebljavao neodređen naziv gradinske ili kastelejske kulture (prema općoj pojavi tipa gradinskih — talijanski *castelliere* — naselja). Bilo je i pojedinih određenijih mišljenja, koja se mogu svesti u dva osnovna pravca.

Na osnovi nekih općih sličnih kulturnih pojava dosta vremena se smatralo da je čitav zapadni Balkan dio halštatskog kulturnog kruga (prema nalazištu Hallstatt u Austriji). Posebno je to izrazio M. Hoernes 1905. god., koji je zapadni Balkan i naše primorje smatrao najjužnijom grupom toga kruga.³ R. Pittioni je godine 1954. suzio to područje i grupom halštatskog kruga obuhvatio od našeg primorja samo Istru i područje do Glasinca, kao nesakcijski i glasi-nački tip te grupe.⁴ K. Kromer je naše primorje također uključio u halštatsku kulturu. Područje od Rijeke do ispod Šibenika, pa od Jadrana do Posavine najprije je nazvao »Save — Kultur«, a nedavno je, osim toga, područje Istre i Veneta obuhvatio Este

² Usp. Š. Batović, »Iz ranog željeznog doba Liburnije«, *Diadora*, 1, Zadar, 1960; Isti, »Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* (dalje: VAHD), LXVIII, Split, 1966, (1973); B. Čović, »Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Dalmata«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, VIII, 6, 1970; Isti, »Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu* (dalje: GZM), XXVI, 1971.

³ M. Hoernes, »Die Hallstattperiode«, *Archiv für Anthropologie*, N. F., 3, Wien, 1905, str. 233 i d.

⁴ R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Wien, 1954, str. 536.

kulturom.⁵ Tek je G. Kossack god. 1959. Istru i cijelo područje južno od Save sasvim opravdano izostavio iz halštatskog kruga,⁶ jer naše područje nema jačih ni užih veza s tim krugom.

Godine 1934. A. Mahr je inicirao drugi, stvarniji pravac rješavanja ovog problema. On je naše primorje prostorno podijelio na tri kulturna područja: jedno obuhvaća Venete i Histre, drugo je područje od Istre do Cetine i treće južno od Cetine.⁷ To su prihvatili F. Duhn, F. Messerschmidt i R. Battaglia.⁸ A Stipčević je ovo područje podijelio također na tri kulturne skupine: glasišačku, koja obuhvaća, uz ostalo, Crnu Goru, južnu i srednju Dalmaciju; liburnsku, od sjeverne Dalmacije do Istre; i kastelersku u Istri.⁹ B. Čović je u okviru centralnog ilirskog područja, na prostoru od Albanije do Krke i do Morave u unutrašnjost, razlučio dvije kulturne skupine: istočnu ili glasišačku (prema Glasincu u istočnoj Bosni), od Neretve na jug i istok, pa zapadnu ili goričku (prema Gorici u zapadnoj Hercegovini), od Neretve do Krke.¹⁰

Š. Batović je god 1968. ukazao da nijedna od tih podjela nije potpuno stvarna ni zadovoljavajuća i na osnovi kulturnih posebnosti predložio podjelu našeg primorja u četiri skupine: Istarsku u Istri, liburnsku od Istre do rijeke Krke, dalmatsku od Krke do Neretve i južnodalmatinsku od Neretve do Albanije.¹¹ Naknadno su to prihvatili B. Čović i S. Gabrovec posebno u sažetom prikazu željeznog doba 1971. god., gdje na ovom prostoru pravilno razlikuju četiri kulturna područja: istarsko, liburnsko, srednjodalmatinsko i južno primorsko područje.¹²

⁵ K. Kromer, »Zum Pecenterproblem«, *Mittheil. d. präh. Komm.*, V, 5, Wien, 1950, karta 1; Isti, *Hallstatt a Byčí Skála*, 1969, sl. 1.

⁶ G. Kossack, *Südbayern während der Hallstattzeit*, 1959, T. 150.

⁷ A. Mahr, *Treasures of Carniola*, 1934, karta I.

⁸ F. Duhn — F. Messerschmidt, *Italische Gräberkunde*, II, Heidelberg, 1939, sl. 1; R. Battaglia, »Le civiltà preromane della Venezia Giulia e le prime immigrazioni slave«, *La Venezia Giulia terra d'Italia*, Venezia, 1946, str. 49.

⁹ A. Stipčević, »Željezno doba«, *Enc. lik. umjetnosti*, 4, Zagreb, 1966, str. 652.

¹⁰ B. Čović, »Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području«, *Simpozijum o teritor. i hronol. razgraničenju Ilira u praist. doba*, Centar za balkan. ispit., Sarajevo, 1964, str. 95 i d., karta II i d.

¹¹ Š. Batović, *sp. dj. u bilj. 2 (VAHD, 1968)*.

¹² B. Čović — S. Gabrovec, *Age du fer, Epoque préhist. et protohist. en Yougoslavie*, Beograd, 1971, str. 329 i d.; B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, 1976, sl. 55. Naknadno je M. Guštin sjeverozapadni dio istarskog područja ili područja Krasa priključio notranjskoj kulturi pod nazivom notranjsko-kraška skupina koju dijeli na osam faza, od 10. do 1. st.: »Kronologija notranjske skupine«, *Arh. vestnik*, XXIV, Ljubljana, 1975, str. 461 i d.

Svaka od tih skupina ima određene osobitosti, odnosno svojstva samostalne kulturne skupine. Istarska kultura vrlo se jako približuje, a ponekad i vezuje za susjednu venetsku i svetolucijsku kulturu, što je razumljivo zbog gotovo jednake narodnosne i kulturne osnovе i jakih dodira, ali imaju i bitnih razlika, pa ne čine istu kulturu. U dalmatskoj kulturi vrlo su izraziti liburnski elementi, naročito uz obalu i na otocima, kao i na njezinu sjevernom dijelu, ali se u toj kulturi javljaju i brojne posebnosti, zbog kojih se, kao i na osnovi narodnosnih razlika, ne mogu izjednačiti. Južnodalmatinska skupina sadrži osnovna svojstva glasinaičke skupine, ali i niz posebnosti, pa se ne može izjednačiti s glasinaičkom, iako je pod njenim jakim utjecajem.

Interesantno je da i lingvistika na osnovi onomastike, posebno antroponimije (osobnih imena) na tom prostoru utvrđuje četiri slična jezična područja, koje je R. Katičić nazvao: 1. jugoistočno — koje zauzima južnu Dalmaciju, od Epira do Cetine i Makedonije; 2. srednjodalmatinsko područje — od Cetine do Krke i jugozapadne Bosne; 3. liburnsko, koje se podudara s liburnskom kulturom; 4. istarsko jezično područje — na istarskom kulturnom i narodnosnom prostoru.¹³

Tako sada na našem primorju možemo stvarno računati s četiri kulturne skupine: istarska na području Istre, od rijeke Soče do Raše; liburnska, od rijeke Raše u Istri do Krke u sjevernoj Dalmaciji; dalmatska, od Krke do Neretve i južnodalmatinska, od Neretve do Bojane (Albanije). U isti kulturni krug treba uvrstiti kulturu Mati u sjevernoj Albaniji. Pored toga moguće su i mjesne inačice, naročito na južnom primorju, što zbog slabe istraženosti zasad nije moguće uočiti.

U okviru razvoja željeznog doba na cijelom jadranskom prostoru, naše primorje se uklapa u tri šira kulturna područja: jedno — na sjevernom Jadranu, a obuhvaća venetsku (u sjeveroistočnoj Italiji), svetolucijsku (oko srednjeg toka Soče) i istarsku kulturu; drugo — na srednjem Jadranu, a obuhvaća liburnsku, dalmatsku i picensku kulturu na suprotnoj obali srednje Italije; treće područje obuhvaća južni Jadran, uključujući i Apuliju u jugoistočnoj Italiji. Sjevernojadransko područje obilježavaju elementi kulture groblja sa žarama, doseljeni sa zapadno-panonskog prostora. Srednjojadransko područje obilježavaju liburnski elementi. Južnojadransko područje obilježavaju ilirski elementi iz unutrašnjosti Balkana, naročito iz gla-

¹³ R. Katičić, »Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija«, *Simpozijum o teritor. i hronol. razgraničenju Ilira u praist. doba*, Centar za balkan. ispit., Sarajevo, 1964.

sinačke kulture, kao i izraziti ilirski elementi u Apuliji i Južnoj Italiji.¹⁴

Razvoj i vremenska podjela kulture željeznog doba na našem primorju donedavno nisu bili poznati, pretežno zbog slabe istraženosti. Najranije i najšire se razmatrao razvoj istarske kulture, jer se ona najranije i sustavno počela istraživati. Njen razvoj vezivao se uz venetsku kulturu. Tako su A. Amoroso, A. Puschi i R. Battaglia primijenili na istarsku kulturu podjelu venetske kulture na četiri perioda.¹⁵ A. Gnirs je podijelio na pet razdoblja, ali od kasnog neolitika do rimske prevlasti, a samo željezno doba dijeli uglavnom na tri razdoblja.¹⁶ F. Duhn i F. Messerschmidt željezno doba u Istri dijele na dva perioda, jedan od 12 do 7, a drugi od 7. do 2. st.,¹⁷ slično kao i J. Mladin.¹⁸ Š. Batović je 1965. i 1968, naročito na osnovi liburnske kulture, podijelio razvoj željeznog doba na našem primorju na tri razdoblja i 5 faza, od 9. do 1. st., pored jednog prijelaznog razdoblja i faze u okviru balkansko-panonskih seoba u 11. i 10. st.¹⁹ Sličnu podjelu proveli su B. Cović i S. Gabrovec 1971. u sažetom prikazu željeznog doba, gdje istarsku kulturu dijele na tri razdoblja, liburnsku na 6 faza, srednjodalmatinsku na 4 razdoblja, a južno primorsko područje svrstavaju u okvir glasinakačke kulture, koja se u željezno doba razvijala kroz dva razdoblja i 6 faza (IV—V a—c).²⁰ D. i M. Garašanin, s ob-

¹⁴ S. Batović, »Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro«, *Jadranska obala u protohistoriji*, Međunar. simp. održan u Dubrovniku 1972, Zagreb, 1976, str. 12—13.

¹⁵ A. Amoroso, »Le necropoli preistoriche dei Pizzughi«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e st. patria*, V, 1889, str. 225 i d.; A. Puschi, »La necropoli preromana di Nesazio, Nesazio Pola«, vol. unico d. *Atti e mem. Soc. istriana di arch. e st. patria*, 1905, str. 33—34; R. Battaglia, *sp. dj.* u bilj. 8, str. 37 i d. Pojedini talijanski stručnjaci sve do danas Istru uključuju i obuhvaćaju venetskom kulturom, odnosno u njoj na'aze istarsko-venetsku kulturu, pa na nju primjenjuju razvoj i podjelu venetske kulture; usp. npr.: D. Canarella, *Il Carso*, Trieste, 1968, str. 196—200; B. Lonza, *Il villaggio protoveneto presso Catimara e guida all'a preistoria di Trieste*, Trieste, 1973, str. 20 i d.; I. Isti, *Appunti sui castelli dell'Istria e della provincia di Trieste*, Trieste, 1977, str. 166—169.

¹⁶ A. Gnirs, *Istria preromana*, Karlsbad, 1925, str. 132 i d.

¹⁷ F. Duhn — F. Messerschmidt, *sp. dj.* u bilj. 8, sl. 1.

¹⁸ J. Mladin, »Halštatska nekropo'a na Gradini iznad Limskog kanala«, *Jadranski zbornik*, VII, Rijeka-Pula, 1969, str. 297.

¹⁹ S. Batović, *sp. dj.* u bilj. 2 (VAHD, 1966), 14; Isti, »Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen«, *Arch. iug.* VI, Beograd, 1965; Isti, »Nin u prapovijesti«, *Nin — problemi arh. istraživanja*, Zadar, 1968.

²⁰ B. Cović, *sp. dj.* u bilj. 12. Pojedini stručnjaci istarsku kulturu datiraju od 11. st., kao: J. Mladin, »H'istri i Liburni«, *Istra*, 1—2, Pula, 1978, str. 133 i d.; K. Mihovilić, »Nekropola Grad na iznad Limskog kanala«, *Histria arch.*, III, 2, Pula, 1972, str. 43 i d.; a neki od 9. st., kao: S. Vitrić dr., *La necropoli di Brezac presso S. Canziano del Carso*, Trieste, 1977, str. 39—42.

zirom na južno primorje, 1967. razlikuju tri razdoblja: prijelazni period iz brončanog u željezno doba, od 13. do 8. st., starije željezno doba od 8. do 4. st. i mlađe željezno doba, od 4. do 1. st., koje dijele na 4 faze, s time što u starije željezno doba razlikuju dvije faze, jednu od 8. do 6. st. i drugu od 6. do 4. st.²¹ Godine 1971. D. Garašanin sličnu podjelu proširuje na cijelo ilirsko područje, ali na četiri razdoblja: I, prijelazno razdoblje, od 13. do kraja 8. st, II, od kraja 8. do kraja 6. st.; III, od kraja 6. do kraja 4. st. i IV, razdoblje od kraja 4. st. do početka naše ere.²² Interesantno je spomenuti i podjelu M. Parović-Pešikan, koja na osnovi antičke arheologije dijeli željezno doba na 4 perioda: 1. pretkolonizacioni period, od 7. do 6. st.; 2. penetracija grčke kulture, od 6. do 5. st.; 3. osnivanje grčkih kolonija, od 5. do 3. st.; i 4. mjesne pojave helenizacije, od 4. do 2. st.²³

Tako neujednačeni vremenski sustavi uvjetovani su različitim gledanjem na početak, razvoj i trajanje željeznog doba. U novije doba postignut je velik napredak, sasvim blizak stvarnom stanju. Ipak je još potrebno a i moguće usklađivanje i usavršavanje vremenskog sustava za ovo područje. Najveću poteškoću predstavlja slaba istraženost. Zato se zasad donekle dobro mogu sistematizirati samo istarska i liburnska kultura.

Međutim, na širem području Balkana i Jadrana jasno se uočavaju isti ili sasvim slični činitelji koji su uvjetovali kulturno-povijesni razvoj i jednake faze razvoja, odnosno, isti vremenski sustav toga razvoja, kao i njegove jednake odraze.

Krupne promjene koje su izazvale završetak brončanoga i početak željeznog doba na cijelom balkansko-jadranskom području povezuju se uz balkansko-panonske ili »egejske« seobe u razdoblju od početka 12. do kraja 10. st., s ishodištem u zapadno-panonskom području (pretežno u sjevernoj Hrvatskoj) kulture groblja s urnama, što odgovara starijem razdoblju te kulture. Te su seobe prouzročile krupne kulturne i narodnosne promjene, miješanja, pomicanja i nemire na Balkanu, kao i kretanje Ilira prema Grčkoj i Italiji.²⁴

²¹ D. — M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd, 1967, str. 76 i d.

²² D. Garašanin, *Iliri i Dečani*, Beograd, 1971, str. 23; Ista, »Okviri kronologije gvozdenog doba centralnog i zapadnog Balkana«, *Materijali ADJ*, VII, Beograd, 1971, str. 48—49.

²³ M. Parović-Pešikan, »Pitanje periodizacije antičke arheologije u našoj zemlji«, *Materijali ADJ*, IV, Beograd, 1967, str. 139 i d.

²⁴ Usp.: K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar, 1973; Ista, »Srednje i kasna brončano doba u zapadnoj Jugoslaviji«, *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu*, 3, V, 1971; Ista, »Fibule u obliku violinskog gudača u Jugoslaviji«, *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu*, 3, VIII, 1974; A. Benac, »O učešću Ilira u egejskim seobama«, *Arh. radovi i rasprave*, IV—V, Zagreb, 1967; . Batović, *sp. dj.* u bilj. 14; B. Čović, *sp. dj.* u bilj. 12, str. 105 i d.

Na našem primorju zasad se može izdvojiti samo faza između dva zadnja vala tih seoba, između kraja 12. i 10. st. Ta faza nije potpuno vezana s kasnijim razvojem, jer se završila zadnjim valom seoba, kad je njen razvoj naglo prekinut u nemirima i pomicanju stanovništva i kad je došlo do narodnosnih promjena i rušenja velikog broja naselja, kao i do znatnih promjena društvenih i proizvodnih odnosa. Zato nema punog nastavka razvoja kulture te faze. To se naročito očituje u Istri, kao i na venetskom području, gdje je krajem 10. st. došlo do najpotpunijeg prekida u razvoju koji su izazvali nosioci kulture groblja sa žarama naseljenjem toga područja. S obzirom da je zadnji val tih seoba izazvao temeljne promjene ne samo na Balkanu, već i oko cijelog Jadrana, i da se pojedine kulture željeznog doba oblikuju na tom području nakon te seobe, a dalje se neprekidno razvijaju kroz cijelo željezno doba, prethodna se faza ne može vezati uz željezno doba. Zbog slabog poznavanja brončanog doba, kao i zbog krupnih promjena i posebnog razvoja i svojstava, ta faza se ne može sa sigurnošću smatrati završenom fazom brončanog doba i najvjerojatnije ne predstavlja njen izravan nastavak, pa se, bar zasad, mora smatrati odvojenom, odnosno prijelaznom fazom iz brončanog u željezno doba.²⁵

Prema tome željezno doba, kao i neprekinuti razvoj kulture toga doba, počinje nakon tih seoba, tj. od početka 9. st. U tom smislu ne može se više održati ranije datiranje početka željeznog doba u 12. st. Međutim u novije vrijeme taj se početak često stavlja oko 800. god., pa i kasnije, sve do kraja 8. st., odnosno povezuje se uz završetak kulture groblja sa žarama,²⁶ što se ne može opravdati. S obzirom na to da je zadnji val balkanskih seoba obuhvatio pretežan dio naše zemlje, njegov završetak je istovremen s početkom željeznog doba; bez obzira na vrijeme pune upotrebe željeza. Isto tako, na osnovi kontinuiteta naselja mlađeg razdoblja kulture groblja sa žarama kroz cijelo željezno doba, kao i mjesnih činitelja koji su uvjetovali njen razvoj i završetak, zatim rasprostranjenosti i datiranja elemenata zadnje seobe, pa jednakih pojava nakon zadnje seobe, naročito u Italiji, mora se zaključiti da željezno doba na širim područjima naše zemlje počinje početkom a ne krajem mlađeg razdoblja kulture groblja sa žarama, ali ne u 10., već u 9. st.

U I fazi, odnosno u 9. st., zbog poremećaja i velikog smanjenja stanovništva, kulturnih i materijalnih dobara, opaža se slab, siromašan i polagan razvoj, pa još ne dolazi do izrazitijih

²⁵ Š. Batović, *sp. dj.* u bilj. 2, 14, 19.

²⁶ Usp.: K. Vinski-Gasparini, *sp. dj.* u bilj. 24; S. Gabrovec, »Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji«, *Arh. vestnik*, XXIV, Ljubljana, 1975, str. 338 i d.; B. Teržan — N. Trampuž, »Prispevek h kromologiji svebočucijske skupine«, *isto*, str. 416 i d.; M. Guštin, »Kronologija notranjske skupine«, *isto*, str. 461 i d.; B. Čović, *sp. dj.* u bilj. 2, 12, str. 110.

osobitosti pojedinih skupina. To je zapravo faza stabilizacije, stvaranja osnovnih činitelja u razvoju. II i III faza, od 8. do 6. st., razdoblje je mirnog i svestranog razvitka, kad pojedine skupine dostižu vrhunac samostalnosti i individualiteta, prvenstveno liburnska skupina, jer se tada Liburni spominju kao najjača snaga na Jadranu, koji su kolonizirali njegove obale i vrlo jako utjecali na razvoj kulture, naročito na dalmatskom području, u srednjoj (Pice-num) i u južnoj Italiji. Istra se razvija pretežno u predajama kulture groblja sa žarama, a južno primorje pod utjecajem glasinačke kulture. Od kraja 6. do početka 4. st., u IV fazi, razdoblje je prevlasti Grka na Jadranu, koji snažno djeluju na promjene kulture na ilirskom području, na smanjenje domaćih i preuzimanje grčkih i italskih elemenata, naročito u vezi s razvojem snažnih metalurških središta, posebno za preradu željeza, u jugoistočnoj Sloveniji i istočnoj Bosni, što dovodi do bogatog razvoja trgovine i razmjene, stvaranja viška dobara, plemenske i vojne vlastele, odnosno do društvenog raslojavanja. To je uvjetovalo procvat i poseban razvoj istarske kulture u III i IV fazi, a dijelom i poseban razvoj južnodalmatinske i ponešto dalmatske kulture, dok su Etrušćani širenjem u Italiji i Grci koloniziranjem Jadrana sužavali moć Liburna, što se odrazilo na siromašenje i zaostajanje njihove kulture i slabljenje samostalnog razvitka. U V, odnosno u zadnjoj fazi, od polovine 4. do kraja 1. st. prije naše ere na našoj obali prevladavaju helenistički i južnoitalski elementi, naročito u južnodalmatinskoj i dalmatskoj skupini, a u Istri razvoj dijelom prekidaju Kelti, naseljeni u 4. st. oko sjevernog Jadrana. Od kraja 3. st. borbe s Rimljanima dovode do još jačih promjena, propadanja i osiromašenja domaće kulture. Temeljne promjene na našem primorju nastaju konačnim rimskim osvajanjem, uglavnom u doba cara Augusta, a pretežno nakon ilirskog ustanka od 6. do 9. god., kad prevladavaju rimski utjecaji i propada domaća kultura i proizvodnja učvršćenjem rimskog političkog i gospodarskog sustava u našoj zemlji.

Prema tome na našem primorju postojala je prijelazna faza iz brončanog u željezno doba u 11. i 10. st., a puno željezno doba dijeli se na 4 razdoblja i pet faza:

- prvo razdoblje ili I faza stabilizacije u 9. st.;
- drugo razdoblje liburnske prevlasti i svestranog samostalnog razvitka u II i III fazi, od 8. do kraja 6. st.;
- treće je razdoblje sužavanja liburnske prevlasti, jakih grčkih utjecaja i kontrole Jadrana, posebnog razvitka metalurgije, i trgovine oko sjevernog Jadrana, pa i u istarskoj kulturi, a posebno na južnom primorju, od kraja 6. do početka 4. st. ili IV faza;
- četvrto je razdoblje bitnih promjena zbog prevladavanja helenističkih i južnoitalskih utjecaja i seobe Kelta, što do-

vodi do zaostajanja, propadanja i promjena domaće kulture i proizvodnje, a što se dovršava konačnim rimskim osvajanjem naše zemlje početkom 1. st. n. e. To je zadnja ili V faza, od 4. do 1. st.

Često se, naročito u ranijim djelima, upotrebljava okvirna podjela željeznog doba na starije i mlađe, što za ovo područje nema nikakva opravdanja, a pogotovo ne pojmovi »halštatski period« za stariji i »latenski period« za mlađi (vezan uz Kelte, prema njihovu nalazištu La Tène u Švicarskoj, nakon njihove seobe po Evropi) dio željeznog doba, jer su to zastarjeli pojmovi, vezani uz ranija mišljenja po kojima se naše područje uključivalo u širi halštatski i latenski kulturni krug u okviru alpskog područja. Naime, bez obzira na strane utjecaje, na našem području nije postojao oštrij prekid u razvoju kulture u toku željeznog doba, a pogotovo ne vezan uz seobu Kelta.

Seoba Kelta u toku 4. st. iz srednje Evrope prema jugoistoku preko naše zemlje nije obuhvatila niti se kretala preko našeg primorja, niti je izazvala jače poremećaje na tom prostoru, jer nema dokaza o naseljenu Kelta, niti o bitnim kulturnim promjenama pod njihovim utjecajem.²⁷ Povijesni, lingvistički i arheološki podaci ne pružaju dokaza o naseljavanju ni o trajnijem boravku Kelta na našem primorju. Ovdje nedostaju zatvorene cjeline keltskog arheološkog materijala. U Istri, naročito njezinu sjevernom dijelu češći su tipično keltski proizvodi, pogotovo željezno oruđe i oružje, što je razumljivo, s obzirom da su neka keltska plemena naselila sjevernu Italiju, pa su Histri s njima bili u neposrednim trgovačkim vezama. Osim toga, uz sjeverni rub Istre tekla je stara prometnica iz sjeverne Italije prema Posavini i Podunavlju, kojom su se vjerojatno kretali i Kelti i njihova trgovina, pa su i time doticali Istru. Kelti su na Istru utjecali više neizravno prekidom i izmjenom prijašnjeg razvoja i trgovine oko sjevernog Jadrana, time što su se naselili u sjevernoj Italiji i izmijenili narodnosne i kulturne odnose.

Keltski utjecaji na naše primorje u cjelini su postojali, ali nisu naročito izraziti i pretežno se ograničavaju na kulturne utjecaje, manjim dijelom neposredne, pretežno u Istri, a ponešto i u Liburniji, preko trgovine iz sjeverne Italije, ili uvozom keltskih proizvoda s posavskog područja na dalmatsko i južno primorje, a najčešće su posredni i sastoje se u preuzimanju i preradbi keltskih dostignuća, najčešće spona latenskog tipa i oruđa, koji su u zadnjim stoljećima prije naše ere postali opća svojina.²⁸

²⁷ Usp.: M. Garašanin, »Ad ALPPIAN. I, 4, 6«, *Adriatica praehist. et antiqua*, Zbornik radova posv. G. Novaku, Zagreb, 1970.

²⁸ Š. Batović, sp. dj. u bilj. 2 (VAHD 1968), str. 49, 56, u bilj. 14, str. 91; Isti, »Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture«, *Diadora*, 7, Zadar, 1974, str. 226; D. Cannarella, sp. dj. u bilj. 15, str. 200; B. Lonza, sp. dj. u bilj. 15 (1973), str. 30—33, (1977), str. 169—172.

Narodnosna pripadnost stanovnika našeg primorja u željezno doba nije sasvim jasna. Spomenuli smo da ima dokaza kako je njihovo narodnosno oblikovanje uglavnom dovršeno na početku željeznog doba. Osim toga narodnosno oblikovanje razvijalo se usporedo s razvojem užih kulturnih skupina, pa se kulturne obično izjednačuju s narodnosnim skupinama. Tako se istarska skupina podudara s narodnosnim prostorom naroda Histra, liburnska s prostorom Liburna, a dalmatska uglavnom s prostorom Dalmata. Jedino južno primorje narodnosno uključuje više skupina, pa njihov odnos s kulturom toga prostora nije sasvim jasan.

Danas se općenito smatra da su na našem primorju u željezno doba živjela ilirska plemena i da je njihova zapadna granica bila na rijeci Soči ili Reki (Timavo), što je ujedno zapadna granica Histra, koji se ubrajaju u ilirsku zajednicu. To je uglavnom prema shvaćanju o rasprostranjenosti Ilira, koje se ustalilo nakon rimske prevlasti. Histri su na zapadu graničili s Venetima koji su se ranije također smatrali Ilirima, što im se u novije vrijeme odriče. Pri tome treba imati u vidu da se u antičkim izvorima Veneti, Histri i Liburni redovno razlikuju od Ilira i da se ilirsko ime postupno širilo s južnog Jadrana prema sjeverozapadu, obuhvaćajući kulturno, jezično i narodnosno srodne narode. Ilirima su se smatrali narodi južno od Liburna, sve do konačne rimske prevlasti u doba Augusta, kad su Rimljani administrativno-političkom organizacijom Ilirika pod Ilirima obuhvatili sve narode na zapadnom Balkanu.²⁹

S. Gabrovec je upozorio na postojanje dvaju kulturnih krugova u starije željezno doba na Balkanu: jedan, središnje-balkanski i drugi, zapadno-balkanski, u koji uključuje japodsku, a s njom povezuje istarsku, svetolucijsku te neizravno i liburnsku skupinu.³⁰ Zbog razlika tih dvaju krugova razlikuje se i pojam Ilira vezan uz njih, ili se zapadno-balkanski krug ne može smatrati potpuno ilirskim i zbog znatne pripadnosti kulturi groblja sa žarama koje nosioci nisu bili Iliri. Iz toga svakako treba izdvojiti Liburne.

Mnogo su određena spomenuta tri kulturna kruga: sjeverno, srednjo i južno-jadranski, s vrlo jakim unutrašnjim vezama.

Posebno treba računati s time što su Histri u željezno doba kulturno najuže povezani s Venetima, u prvom redu kao posljedica naseljavanja nosilaca kulture groblja sa žarama na oba područja.

Lingvisti, naročito R. Katičić i J. Untermann, na osnovi onomastike, osobito antroponimije, u novije vrijeme su ustanovili,

²⁹ M. Suić, »Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora«, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Centar za balkan. ispit. u Sarajevu, 1967; B. Čović, *sp. dj.* u bilj. 12, str. 111 i d.; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 26 i d.

³⁰ S. Gabrovec, »Problem severozahodnega področja Ilirov«, *Simpozijum o terit. i hronol. razgraničenju Ilira u praist. doba*, Centar za balkan. ispit. u Sarajevu, 1964.

da venetsko i istarsko područje treba smatrati istim imenskim područjem odnosno posebnom jezičnom skupinom, s kojom cjelinu čini i liburnsko područje, pa zajedno predstavljaju sjevernojadransko imensko područje, s mjesnim osobinama bitno različitim od italškoga.³¹

Jake jezične veze Liburna, Histra i Veneta vjerojatno označavaju znatan udio prvotnog domaćeg življa u oblikovanju kulture željeznog doba u Istri i venetskoj oblasti, gdje su se doseljeni pripadnici kulture groblja sa žarama narodnosno stopili i preobrazili, ali su prvotnom stanovništvu i nametnuli osnovne oblike svoje kulture, što dokazuje ranija kultura iz brončanog doba, prije doseljavanja, koja je gotovo jednaka na sva tri područja.

Stoga treba Liburne, Histre i Venete uzimati s rezervom kao Ilire i samo u zemljopisno-povijesnom smislu primijeniti na njih pojam Ilira. Međutim, kulturno nije moguće Histre dijeliti od Veneta.

Prema općim svojstvima kulture na cijelom tzv. ilirsko-balkanskom području, u skladu s općim oznakama pojma Iliri, da je to skupna oznaka za veći broj srodnih plemena i naroda, sjeverozapadna njihova granica završavala je s Liburnima, Japodima i s dolenskom kulturom u jugoistočnoj Sloveniji, približno uzduž sjeverozapadne granice rimske Dalmacije, od Riječkog zaljeva do Ljubljane i dolinom Save.

Okvirno se može zaključiti da su naše primorje u željezno doba nastanjivali srodni narodi, nazvani skupnim imenom Iliri, jer, prema svojstvima kulture, zasad nema dokaza da su oni pripadali jedinstvenoj narodnosnoj zajednici, već su predstavljali odvojene više ili manje povezane kulturne i narodnosne skupine, kao i šire krugove. Osim toga, ima dosta dokaza da Liburni nisu pripadali Ilirskoj zajednici, a pogotovo su se Histri odvajali od Ilira.³²

Grčki i rimski pisci spominju niz plemena i naroda koji su živjeli na dijelovima naše obale. Njihov sastav i položaj mijenjao se u pojedinim razdobljima pa je najčešće teško ustanoviti njihovo kretanje, prostor, granice, odnosno pravu narodnosnu sliku. Ovdje ćemo samo spomenuti važnije narode. Na području Istre spominju se narod Histra, od rijeke Raše u Istri do Krke u sjevernoj Dalmaciji smještaju se Liburni, između Krke i Neretve živjeli su Bulini,

³¹ R. Katičić, »Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija«, *Simpozijum o terit. i hronol. razgran. Ilira u praist. doba*, Centar za balkan. ispit. u Sarajevu, 1964; J. Untermann, *Die venetischen Personennamen*, I—II, Wiesbaden, 1961.

³² Isto; Š. Batović, *sp. dj.* u bilj. 2 (VAHD 1966); Isti, »A. Stipčević: Iliri, 1974«, *Diadora*, 8, 1975, str. 167 i d.; Isti, »A. Stipčević: Biographia illyrica, 1967«, *Diadora*, 4, 1968, str. 313; Isti, »A. Stipčević: Arte degli Illiri, 1963«, *Diadora*, 5, 1970, str. 301; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 26 i d.

Hili, Manijci, Dalmati i druga plemena. Južno od Neretve spominju se Daorsi, Plereji, Enhelejci, Labeati, Ardijejci, Iliri i dr.³³

Razvoj kulture uvjetovao je općenito više činitelja. Neke smo spomenuli, kao zemljopisne, zatim oblikovanje narodnosnih skupina, predaje, vanjski utjecaji i razmjena, pa stupanj razvoja proizvodnje, odnosno gospodarskih i društvenih odnosa.

Zbog krškog sastava zemljišta naše primorje nije nikad obilovalo obradivim zemljištem. Ni male površine plodnog zemljišta nisu se mogle potpunije koristiti zbog oskudnih padavina i suša, kao i zbog ekstenzivne obrade. Osim toga, dolaskom indoevropskih poluselilačkih stočarskih narodnosnih skupina na Balkan u kameno-bakreno doba, umjesto zemljoradnje osnova gospodarstva postaje stočarstvo. Osim toga Indoevropljani tada donose i druge nove pojave. Nosilac društvenih odnosa prestaje biti žena-majka, a postaje muškarac-otac porodice (patrijarhat). Na osnovi rodovskih zajednica otada se počinju razvijati plemenske zajednice. Pored toga pronalazak i upotreba metala uvjetuje razvoj obrta, trgovine i dr., što postupno dovodi do gomilanja viška dobara, gospodarske i društvene nejednakosti, a time do međusobnih borbi za njihovo nasilno prisvajanje. K tome, osiguranje velikih površina za ispašu stoke također je dovodilo do stalnih sukoba. Tako izmijenjeni društveni i gospodarski odnosi uvjetovali su smještaj naselja na istaknutim prirodno zaštićenim brežuljcima, poluotocima, izbočinama i sl., s kojih položaja su se mogli nadzirati i braniti široki prostori, prometni putovi, pašnjaci, obradive površine, kao i određena cjelovita područja. Radi što bolje obrane naselja se pored toga počinju i umjetno utvrđivati bedemima. Osim toga, u isto vrijeme počinju se pokojnici sahranjivati ne samo u zajednička groblja na ravnom zemljištu podno ili pokraj takvih naselja gradinskog tipa, već i u stožastim humcima-gomilama, pretežno od nabacanog kamenja, a rjeđe od zemlje, smještene podalje od naselja na povišenim položajima, u grobovima u obliku škrinja od kamenih ploča.

To su i osnovne pojave u razvoju kulture i načinu života, koje će se nastaviti i trajati kroz čitavo brončano i željezno doba na našem

³³ Usp. G. Novak, »Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije«, *Supl. Bull. dalm.*, XXXVIII, 1915, Zagreb, 1918; M. Suić, »Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu«, *Rad Jug. akad.*, 306, Zagreb, 1955; Isti, »Granice Liburnije kroz stoljeća«, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru*, 2, Zagreb, 1955; M. Zaninović, »Ilirsko pleme Delmati«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, IV, 2, 1966; V, 3, 1967; Z. Marić, »Daorsi«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, X, 8, 1973; F. Papazoglu, »O teritoriji ilirskog plemena Ardijeja«, *Zbornik radova Fil. fakulteta u Beogradu*, VII/1, 1963; D. — M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, 1, 1967; R. Katičić, »Enhelejci«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XV, 13, 1977; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965; J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974.

primorju i koje su neprekidno pratile razvoj narodnosnih, posebno ilirskih zajednica sve do rimske prevlasti. To potvrđuje neprekinuti razvoj kulture od bakrenog do kraja željeznog doba, s mnogim u osnovi jednakim ili sličnim oblicima, često isti, odnosno neprekinuti položaj naselja i groblja, kao gradinsko naselje Spas u Kninu, ili groblje od kamenih gomila u Vrsima kod Nina.³⁴

Koliko se dosad može zapaziti, sve do početka željeznog doba naše je primorje veoma slabo naseljeno, najvjerojatnije u prvom redu zbog slabo razvijene gospodarske osnove, naročito obrta i trgovine jer je razmjena bila dosta slaba, kao i zbog nerazvijenih društvenih odnosa jer su prevladavale rodovske zajednice nesposobne za širu proizvodnju i trgovinu. U željezno doba naseljenost je daleko gušća, a kulturni ostaci daleko obimniji. To ne potvrđuje samo mnogo veći broj naselja nego ranije, jer većina naselja sadrži isključivo ostatke željeznog doba, što je dosad sasvim očito ustanovljeno na liburnskom području, nego su ostaci redovno vrlo obimni i često nataloženi i debelim kulturnim naslagama. Očito je da su u željezno doba dostignuti visok stupanj blagostanja, zadovoljavajući uvjeti života i bogata proizvodnja, što dokazuju velike količine raznovrsne domaće, a posebno uvezene robe. To je omogućilo znatno povećanje broja žitelja, a time i naselja.³⁵

Mnogo bolje uvjete života i razvoja kulture u željezno doba omogućila je daleko šira i veća proizvodnja i razmjena općenito, naročito razvoj pomorstva i trgovine u Liburna, zatim razvoj metalurgije, prvenstveno prerade bronce i željeza, kod nas u istočnoj i sjeverozapadnoj Bosni, pa jugoistočnoj Sloveniji, kao i oko sjevernog Jadrana u cjelini, od jugoistočne Slovenije do srednje Italije (Etrurije), uključujući i Istru. Zato vrlo bogat razvoj i rasprostranjenost glasinačke kulture od 8. do 4. st., kulture oko sjevernog Jadrana, osobito dolenjske, kao i istarske kulture od 7. do 4. st., pa japodske kulture od 5. do 1. st. Veliku ulogu na našem području, pored toga, odigrao je vrlo visok razvoj Grčke i njenih kolonija, koje su već od 8. st., a naročito od 6. st., razvili vrlo

³⁴ W. Buttler, »Burgwälle in Norddalmatien«, 21. Bericht RGK, 1931; P. Korošec, »Neka pitanja oko eneolita Dalmacije«, *Arh. radovi i rasprave*, II, Zagreb, 1962; Š. Batović, »Problemi prapovijesti kninskog područja«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 10/1971—72; Isti, »Kosa kod Mula, Vrsi«, *Arh. pregled*, 15, Beograd, 1973; Isti, »Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XV, 13, 1977, str. 224.

³⁵ Š. Batović, *sp. dj. u bñj.* 34 (*Godišnjak Centra*); A. Benac, »Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Dalmates«, *Utvrdena ilirska naselja*, *Međunar. kolokvij, Mostar 1974*, Centar za balkan. ispit. u Sarajevu, XXIV, 6, 1975; B. Govedarica, »Praistorijske gradine u Bosni i Hercegovini«, *Materijali SADJ*, XIV, Beograd, 1978.

bogatu proizvodnju i trgovinu oko cijelog Sredozemnog mora, pa više ili manje i na našoj obali.³⁶

To su uvjetovali prvenstveno viši stupanj usporednog razvoja narodnosnih i društvenih odnosa, jer je već na početku željeznog doba oblikovanje narodnosnih skupina u osnovi završeno, a to je pratilo oblikovanje plemenskih, a kasnije i nekih državnih zajednica, koje su tek bile u mogućnosti organizirati širu proizvodnju i trgovinu.

Slično kao i Grci, zbog njihova uređenja na osnovi državnicegrada, Iliri na našem primorju, zbog razvoja i života po užim i narodnosnim plemenskim i kulturnim skupinama, kao i zbog drugih različitih činilaca, nisu se jednako razvijali.

Liburni su se najranije i najbujnije razvili, naročito od 8. do 5. st., jer su, na osnovi razvijenog pomorstva i brodarstva, odmah nakon balkanskih seoba kolonizirali jadranske obale i postali vodeća sila u trgovini na Jadranu. To im je omogućilo bogatu proizvodnju, naročito predmeta od bronce i jantara na širokom prostoru, kao i uvoz raznovrsnih predmeta, odnosno razmjenu, prvenstveno sa srednjom i južnom Italijom, s Japodima i Dalmatima.³⁷

Dijelom su se slično razvijali i Histri, a naročito od 7. do 4. st. u okviru bogate proizvodnje i trgovine oko sjevernog Jadrana, prvenstveno proizvodnje brončanih posuda, kad ta kultura doživljava najviši razvoj i vrši razmjenu s okolnim kulturama, posebno venetskom, svetolucijskom, notranjskom, a i s južnom Italijom.³⁸

Dalmatska kultura nije imala bogatiji ni poseban razvoj, jer su dalmatsku obalu nadzirali Liburni, a Dalmati nisu značajnije razvili pomorsko gospodarstvo. Zato su bili pretežno pod liburnskim,

³⁶ Usp. Š. Batović, *sp. dj.* u bilj. 14; M. Nikolanci, »Contacts gréco-illyriens sur la côte est de l'Adriatique«, *Arch. jug.*, V, Beograd, 1954; Isti, »Arhajski import u Dalmaciji«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXVIII, Split, 1973; Lj. Popović, *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu*, Beograd, 1975.

³⁷ Š. Batović, *sp. dj.* u bilj. 2, 14, 19; Isti, *Apulska keramika na istočnoj jadranskoj obali*, Zadar, 1972; Isti, »Nin e l'Italia meridionale nell'età del ferro«, *Archivio st. pugliese*, XXVI, fasc. III—IV, Bari, 1973; Isti, »Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell'Adriatico nell'età del ferro«, *Colloquio intern. sulla preist. e protost. della Daunia*, Foggia 1973, Firenze, 1975; M. Sulić, *sp. dj.* u bilj. 33 (»Granice Liburnije«); Isti, »Pri'og poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* LV, Split, 1953; B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, 1977, str. 121—131.

³⁸ Š. Batović, *sp. dj.* u bilj. 2, 14; J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula, 1964; Isti, »Halštatska nekropola na Gradini iznad Limskog kanala«, *Jadranski zbornik*, VII, Rijeka-Pula, 1969; Isti, »Histri i Liburni«, *Istra*, 1—2, Pula, 1978; Isti, »Brončane posude i šljemovi iz Istre«, *Diadora*, 7, Zadar, 1974; K. Mihović, »Nekropola Gradine iznad Limskog kanala«, *Histria archaeol.*, III, 2, Pula, 1972; S. Vitri i dr., *sp. dj.* u bilj. 20.

jugoistočni dio pod glasinačkim utjecajem, a u zadnjim stoljećima južni dio obale bio je pod grčkim utjecajem.³⁹

Područje južno od Neretve već je rano palo pod jak nadzor i utjecaje glasinačke kulture, odnosno narod Autorijate kao njene nosioce, naročito od 8. do 5. st., kad se ta kultura najjače razvila i raširila zahvaljujući veoma razvijenoj metalurgiji. Međutim već od 6. st., a naročito od 5. st. veoma su jaki grčki utjecaji na južnom primorju, jer su Grci preko svojih kolonija i trgovišta (emporija) postupno istisnuli glasinačke utjecaje i doveli do živog i dijelom posebnog razvoja mjesne proizvodnje i kulture na tom području i trgovine s pozadinom Balkana.⁴⁰

Pojačani gospodarski razvoj, proizvodnja i trgovina dovode do društvene i gospodarske nejednakosti, što se izrazito očituje već od 8. st., a naročito od 6., izdvajanjem plemenske i vojne vlastele. To se odražava na cijeli razvoj života i kulture, naročito na uvoz strane luksuzne robe, pojačanu trgovinu kao i na promjenu načina života i običaja, poprimanjem stranih utjecaja, prvenstveno iz Grčke i Italije. Time se gube posebnosti i samostalan razvoj domaće kulture, pogotovo u zadnjoj fazi, od 4. do 1. st., kad su domaće predaje gotovo nestale ili izmijenjene, što je najizrazitije na južnom primorju.⁴¹

Zbog političke rascjepkanosti i zaostajanja u društveno-političkom, kao i gospodarskom, a poprimanjem stranih utjecaja, i kulturnom razvoju, Iliri su zaostajali i nisu se mogli oduprijeti naprednijem grčkom, a pogotovo ne bolje organiziranom rimskom svijetu, pa su u dugim borbama s Rimljanima morali podleći. Time su izgubili samostalnost i uvjete za dalji razvoj i opstanak.

³⁹ Š. Batović, *sp. dj.* u bilj. 2, 14; B. Čović, *sp. dj.* u bilj. 2, 10, 12, 37; M. Nikolanci, *sp. dj.* u bilj. 36; I. Marović — M. Nikolanci, »Četiri groba iz nekropole u Vičoj luci (o. Brač) pronađena 1908. god.«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXX—LXXI, Split, 1977; I. Marović, »L'elmo greco-illirico«, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976; G. Novak, »Stari Grci na Jadranskom moru«, *Rad Jug. akad.*, 322, Zagreb, 1961; P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadraniu*, Skoplje, 1951; J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien, 1898.

⁴⁰ B. Čović, *sp. dj.* u bilj. 10, 12; I. Marović, *sp. dj.* u bilj. 39; M. Nikolanci, *sp. dj.* u bilj. 36; Š. Batović, *sp. dj.* u bilj. 2; Lj. Popović, *sp. dj.* u bilj. 36; D. - M. Garašanin, *sp. dj.* u bilj. 21; D. Rendić-Miočević, »Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi«, *Opusc. arch.*, IV, Zagreb, 1959; Đ. Basler, »Nekropola na Velim Ledinama u Gostilju«, *Glasnik Zem. muz. u Sarajevu*, NS, XXIV, 1969; M. Garašanin, »Die spätereisenzeitliche Nekropolen-Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XI, 9, 1973; Z. Marić, »Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine«, *Glasnik Zem. muz. u Sarajevu*, XXVII/XXVIII, 1973.

⁴¹ Usp. *sp. radove*, posebno: Š. Batović, u bilj. 2, 14, 19, 28, 37; M. Garašanin, u bilj. 40; I. Marović, u bilj. 39; M. Nikolanci, u bilj. 36, 39; i dr.

Š. Batović: INTRODUCTION À L'ÂGE DU FER SUR LITTORAL
ADRIATIQUE ORIENTALE

Résumé

Dans ce travail de synthèse l'auteur examine les propriétés fondamentales et générales de l'âge du fer dans la zone de la mer adriatique orientale, soit: les caractéristiques culturelles-géographiques, l'appartenance culturelle, les conditions d'échange et de commerce, la répartition culturelle et territoriale, le développement et la chronologie de la culture, les qualités ethniques.¹

A l'époque du fer le littoral adriatique orientale représente un domaine de cercle culturel particulier conditionné par des facteurs géographiques spécifiques; en particulier, le détachement du arrière-pays des Balkans par la chaîne dinarique qui constitue la limite de deux domaines géographiques, climatiques et culturels. Ce détachement a rendu difficile le trafic avec l'arrière-pays qui se déroulait dans plusieurs directions transversales, dans les vallées fluviales et dans les ruptures des chaînes de montagnes, mais surtout sur la mer; raison pour laquelle cette région a été très étroitement liée à l'Adriatique et à la Méditerranée. A la formation de la culture ont participé: traditions, combinaisons ethniques, développement des groupes plus étroits, échange et trafic surtout autour de l'Adriatique, ce qui justifie le nom de cercle culturel adriatique qui embrasse l'espace entre le fleuve Soča jusqu'à l'Albanie, ci-inclus le Karst, l'Istrie, le Littoral Croate, la Dalmatie, l'Herzégovine, la Bosnie occidentale et le Monténégro occidental, tandis que les mêmes caractères culturels sont évidents jusqu'à la moitié de l'Albanie.

Eu égard aux mêmes caractéristiques géographiques, la culture est assez uniforme et possède les mêmes qualités fondamentales, mais aussi des différences considérables d'après lesquelles elle est répartie en groupes de culture plus étroits formés pour la plupart dès le début de l'âge du fer. Outre les facteurs géographiques, ces faits ont conditionné les différences ethniques, traditions, rapports culturels, niveau de l'évolution économique et des rapports sociaux.²

Les Balkans d'ouest tout entiers ont été longtemps considérés comme faisant partie du cercle culturel de Hallstatt. M. Hoernes a été le premier à exprimer cet avis en 1905,³ en 1954 R. Pittioni a réduit ce cercle dans les Balkans à l'Istrie ou au type de Nesactium et de Glasinac,⁴ K. Kromer les a englobés dans sa »Save-Kultur«, et, plus récemment l'Istrie et le Veneto dans la culture d'Este.⁵ C'est G. Kossack qui en 1959 a exclu du cercle de Hallstatt la région au sud de la Save.⁶ En 1934 A. Mahr est le premier à tracer une autre ligne plus réelle en divisant ce littoral en trois régions culturelles: 1) Vénètes et Istri, 2) de l'Istrie à Cetina, 3) au sud de Cetina.⁷ Cette classification a été acceptée par Duhn-Messerschmidt, Battaglia, et d'une manière analogue aussi par Stipčević.^{8, 9}

En 1968 Š. Batović a proposé une répartition en quatre groupes: le groupe istrien s'étendant de la Soča à Raša, le groupe liburnien entre la Raša et la Krka, le groupe dalmate entre la Krka et la Neretva et le groupe sud-adriatique,

Š. BATOVIĆ

entre la Neretva et la Bojana, ce qui est plus réel.^{11, 12} De même, la linguistique constate quatre zones linguistiques analogues.¹³ Dans la région de l'Adriatique toute entière on peut distinguer trois cercles culturels plus vastes: 1) sur l'Adriatique du nord (cultures de Sv. Lucija, de Vénètes et d'Istrie), 2) sur l'Adriatique moyenne (cultures liburnienne, dalmate et de Picenum), 3) l'Adriatique du sud avec les Pouilles.¹⁴

Étant peu recherchées l'évolution et la classification de la culture d'Istrie que l'on liait à la culture des Vénètes ont été examinées le plus tôt. Les auteurs plus anciens ont appliqué à la culture d'Istrie la répartition de la culture vénète en quatre périodes. A. Gnirs la répartit en trois périodes, et, Duhn-Messerschmidt en deux périodes.¹⁵⁻¹⁸ Š. Batović a proposé en 1965 et en 1968 la répartition de l'âge du fer sur ce littoral en trois périodes et cinq phases, à partir du IXe jusqu'au Ier s., outre la période transitoire dans les limites des migrations balkano-pannoniennes aux XIe et Xe siècles.^{19, 20} D. et M. Garašanin distinguent trois ou quatre périodes et quatre phases du XIIIe au Ier s.^{21, 22}

La fin de l'âge du bronze et le commencement de l'âge du fer dans toute la région balkano-adriatique ont été causés par les mêmes facteurs liés aux migrations balkano-pannoniennes ou «d'Égée», du XIIe au Xe s. A cause d'énormes transformations, cette période représente la fin de l'âge du bronze ou la phase de transition de l'âge du bronze à l'âge du fer parce qu'elle ne se prolonge pas immédiatement dans l'âge du fer.^{24, 25} C'est pour cette raison que l'âge du fer commence à partir du IXe s. et poursuit son évolution continue jusqu'à la fin du Ier s., en passant par quatre périodes et cinq phases, puisqu'il n'est pas possible de justifier son début plus avant ou plus haut.²⁶

— première période ou Ière phase de la stabilisation au IXe s.;

— deuxième période ou IIe et IIIe phase de l'évolution avec la prédominance des Liburnes, du VIIIe au VIe s.;

— troisième période de la pénétration grecque dans l'Adriatique, développement riche et d'échange, à partir de la fin du VIe jusqu'au début du IVe s., ou IVe phase;

— quatrième période du IVe au Ier s. ou V^e phase: prédominance des influences hellénistiques et sud-italiques, transformations et retardement de la culture indigène qui prend fin par l'assujettissement des Illyriens par les Romains au début du Ier s. de notre ère.

Dans la première phase, les spécificités significatives de toute culture particulière ne sont pas développées. Dans les IIe et IIIe phases, les groupes particuliers atteignent le plus haut degré d'évolution et d'individualité, surtout le groupe liburnien puisqu'il a colonisé les côtes adriatiques et influencé fortement l'évolution de la culture, tout particulièrement celle des cultures dalmates et de Picenum ainsi que celles de l'Italie meridionale. L'Istrie opère son développement culturel suivant les traditions de la culture des Champs d'Urnes, tandis que le littoral du sud continue son évolution sous l'influence de la culture de Glasinac. Dans la IVe phase, la domination grecque sur l'Adriatique et l'

évolution subite de la métallurgie en Slovénie sud-est, Bosnie orientale et nord-ouest ont conduit au développement de la production et de l'échange, à la décomposition des couches sociales et aux grandes transformations de la culture. L'évolution de l'hellénisme, l'invasion des Celtes et les conquêtes romaines au cours de la dernière phase ont causé le retardement et la ruine de la culture indigène bien que les Celtes n'aient pas peuplé cette région, ni exercé une plus grande influence sur elle.^{27, 28}

La base de la vie était constituée par élevage du bétail, l'agriculture, la navigation maritime, la pêche, l'artisanat et le commerce. La vie se déroulait dans les agglomérations fortifiées. En général les morts ont été enterrés dans les nécropoles près des agglomérations ou dans tumuli, surtout dans les tombes faites de dalles dans la position accroupie, tandis qu'en Istrie les morts ont été exclusivement incinérés et enterrés dans des nécropoles plates.

Le morcellement politique et ethnique des groupes de tribu plus étroits, explique que les territoires se différenciaient plus ou moins du point de vue de la culture. C'est la zone istrienne peuplée par les représentants de la culture des Champs d'Urnes, ainsi que les Vénètes, qui se distinguent le plus. Les Liburniens ont subi une évolution des plus précoces et des plus riches basée sur la navigation développée surtout du VIIIe au Ve siècle. La culture istrienne a atteint le plus haut degré de son évolution du VIIe au IVe s. dans le cadre de la production et du commerce autour de l'Adriatique du nord. La culture dalmate était surtout sous l'influence liburnienne, partiellement sous celle de la culture de Glasinac et, aux siècles derniers, sous l'influence grecque. Le littoral sud était plutôt influencé par la culture de Glasinac tandis qu'à partir du VIe s., il se trouvait sous l'influence grecque, ce qui a engendré une évolution spécifique locale.³⁰⁻⁴¹

La formation ethnique et la structure ne sont pas tout à fait claires. La formation semble être terminée dans la plupart des cas au début de l'âge du fer, simultanément avec la constitution des groupes de culture plus étroits. En outre, les groupes ethniques sont conformes aux groupes de culture; ainsi le groupe istrien correspond à l'espace du peuple de Histriens, le groupe liburnien à celui du peuple liburnien, le groupe dalmate à l'espace des Dalmates. Ce littoral a été peuplé par des peuples apparentés nommés Illyriens. Cependant, suivant de nombreuses indications, les Liburniens ne seraient pas Illyriens. En tout cas, les Histriens se distinguaient de la communauté illyrienne et étaient parents des Vénètes. Les auteurs antiques font mention d'une série des tribus et des peuples qui vivaient sur la côte adriatique orientale, mais il est difficile de délimiter leur espace et leur mouvement. La plupart de ces peuples se sont unis dans des communautés de tribu plus grandes, comme les Byllini, Hylli, Manioi dans la communauté dalmate. Au sud de la Neretva, on fait mention des Daorsoi, Pleraioi, Ardiaioi, Labiates, Illyrii, Enchelei et d'autres peuples, mais ceux-ci n'étaient pas unis, sauf dans une communauté d'état, surtout dans les limites de l'état illyrien.²⁹⁻³³